

«УНІВЕРСАЛ» ОТАМАНА ГРИГОР'ЄВА ЯК ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА ГРИГОР'ЄВСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Останнім часом дещо поживавився інтерес істориків до питання про селянські повстанські рухи, які діяли в Україні у період громадянської війни 1917–1921 років. Не підлягає сумніву, що глибокі дослідження з повстанської проблематики мають включати в себе і такий важливий аспект, як ідейно-теоретичні засади селянсько-повстанської боротьби.

Запропонована стаття присвячена аналізу «Універсала» штабу отамана Нечипора Григор'єва, який, власне, і був ідейно-теоретичною платформою григор'євського повстанського руху. Актуальність дослідження цієї теми посилюється, зокрема, тим, що у світовій історіографії поки що не був зроблений по-справді серйозний і політично неупереджений аналіз цього документу. При написанні цієї статті її автор намагався вирішити такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати дискусійні питання, пов'язані з появою григор'євського «Універсалу»;
- охарактеризувати інтерпретації «Універсалу» в історичній літературі;
- визначити головні положення цього повстанського маніфесту;
- з'ясувати класову і політичну суть «Універсалу»;
- визначити ступінь реалізації конкретних положень «Універсалу» в реальному житті.

1. Обставини появи «Універсалу» штабу отамана Григор'єва

«Універсал» штабу отамана Нечипора Григор'єва був природним політичним продуктом різкого загострення відносин між хліборобськими масами України і більшовицькою владою навесні 1919 року, яке було викликане перш за все анти-селянськими рисами аграрної політики комуністів – насильницьким насадженням радгоспів, запровадженням продрозверстки, підміною справжньої Радянської влади всевладдям ревкомів та ЧК, і деякими іншими. Звернувшись до мешканців України у такій формі, командир херсонських повстанців продовжив українську історичну традицію козаків-запорожців, гайдамаків і Центральної Ради. 8 травня 1919 року близький соратник отамана Григор'єва Юрій Тютюнник оголосив у Єлисаветграді зміст «Універсалу», який закликав населення України до збройної боротьби проти влади більшовиків¹.

Дата оприлюднення цього повстанського документу здебільшого не викликає заперечень у більшості істориків і за великим рахунком не є дискусійним питанням. Разом з тим деякі інші обставини появи «Універсалу» містять низку нелегких для дослідників питань. По-перше, важко з повною достовірністю з'ясувати, хто саме був автором цього повстанського маніфесту. Значна кількість істориків схильні вважати, що ця відозва була написана особисто отаманом Григор'євим². Щоправда, є і інший, хоча і менш розповсюджений погляд, – що справжнім автором «Універсалу» був не отаман Ничипір Григор'єв, а начальник штабу його бригади Юрій Тютюнник³. Окремі дослідники також висловлюють думку, що це звернення до народу України було складене не якоюсь однією особою, а являло собою продукт політичної творчості кількох провідних представників григор'євського повстанства⁴.

По-друге, не менш складним є питання про час написання «Універсалу». Його складність обумовлена тим, що у самому оригінальному тексті «Універсалу» час його написання відсутній, а також практично повною відсутністю згадок про це в історичній літературі. По-третє, відомо, що текст відозви був підписаний тільки самим отаманом Григор'євим, у той час як

його провідні воєначальники не поставили під ним свої підписи⁵. У цьому зв'язку виникає цілком природне запитання: чому ж григор'євський маніфест не був підписаний особами, які входили до найближчого оточення бунтівного отамана?

Думка про те, що автором «Універсалу» був отаман Григор'єв, може бути підкріплена посиланням на оригінальний текст телефонної бесіди керівника григор'євських повстанців і командуючого більшовицькими військами в Україні В.О. Антонова-Овсєєнка (вона відбулася 10 травня 1919 року, незабаром після початку повстання), під час якої отаман заявив, що написав «Універсал» він⁶. Твердження про те, що автором відозви був Ю. Тютюнник, ґрунтується лише на припущенні, що начальник штабу бригади Григор'єва міг цілком зробити це як інтелектуально розвинена і політично активна людина. Що ж стосується думки про колективний характер створення «Універсалу», то її можна підкріпити змістом спогадів Кліма Борзих – одного з ад'ютантів отамана, який стверджував, що написав цей документ саме він, – щоправда, використовуючи при цьому політичні тези, які надав йому в письмовому вигляді сам Григор'єв⁷.

Який же з трьох наявних варіантів авторства «Універсалу» відповідає історичній правді? Звичайно, цілком вірогідно, що написати його міг сам Григор'єв. Однак, враховуючи те, що нерідко отаман надавав своїм військовим начальникам (С. Петлюрі і В. Антонову-Овсєєнку) перебільшені, а то – і зовсім неправдиві відомості, не слід виключати, що він міг просто приписати собі авторство цього документу, керуючись властивими йому честолубними мотивами. Щодо можливого авторства Юрка Тютюнника, то таке припущення, на нашу думку, має бути відкинуте з врахуванням того, що літературна мова «Універсалу» аж ніяк не співпадає з літературною мовою інших і до того ж добре відомих праць Юрія Йосиповича. До того ж і в своїх мемуарах Тютюнник аж ніяк не підтверджує відому думку про те, що «Універсал» склав саме він. Ми вважаємо, що григор'євський «Універсал» створили два автори з повстанського табору – отаман Ничипір Григор'єв, який тезисно виклав його зміст, і його ад'ютант Клим Борзих, який надав політичним

думкам отамана завершену літературну форму. Слід прийняти до уваги, що літературні особливості «Універсалу» практично повністю збігаються з літературними ознаками інших праць отамана – зокрема, його телеграм і ультиматумів різним військово-політичним силам. Крім іншого, також відомо, що К. Борзих починав своє свідоме життя як літератор а, отже, мав, що називається, усі шанси написати повстанський маніфест.

Теоретично сам час написання «Універсалу» міг бути різним. Співставлення низки документальних джерел свідчить, що Григор'єв прийняв рішення підняти повстання проти комуністів ще у березні 1919 року⁸, і, отже, цілком можливо припустити, що цей документ міг бути складений і у березні, і у квітні, і на самому початку травня 1919 року. Щоправда, під час вже згаданої бесіди Григор'єв сказав Антонову-Овсєєнку, що «Універсал» був ним підписаний 7 травня 1919 року⁹, але сама по собі ця дата ще не означає, що і сам «Універсал» був написаний у той же самий день. На нашу думку, можна прийняти як історично достовірне свідчення григор'євського ад'ютанта К. Борзих про те, що він написав текст «Універсалу» в ніч з 7 на 8 травня 1919 року. Звідси виходить, що і написання, і оприлюднення цієї історичної відозви відбулося 8 травня 1919 року¹⁰.

У своїх мемуарах Ю. Тютюнник свідчив, що, написавши «Універсал», отаман Григор'єв не дав його на підпис своїм найближчим підлеглим, будучи впевненим в їх радикальних антибільшовицьких настроях і тому порахувавши їх «автографи» за звичайну формальність¹¹. Та чи так це було насправді? Деякі обставини травня 1919 року, і, зокрема, боротьба частини колишніх григор'євців на чолі з отаманами Ткаченком і Павловським проти отаманського повстання наводить на думку, що Григор'єв, навпаки, міг приховати «Універсал» від своїх близьких воєначальників, – саме через те, що він не був впевнений у підтримці збройного виступу з їх боку.

Відомо, що сам «Універсал» був таємно надрукований довіреною особою Юрка Тютюнника Титаренком (колишнім редактором газети «Звенигородська думка») російською і українською мовами¹², а пізніше, вже пі час повстання, масово роз-

повсюджений як на «григор'єйській» території, так і у тих населених пунктах, куди григор'євське повстання не поширилось¹³. Самим Григор'євим, а також і частиною його командирів (наприклад, кубанським отаманом Уваровим), була оприлюднена ще низка «універсалів» і звернень, які, однак, не досягли ідейно-політичного рівня головного документу так званої григор'євщини і могли розглядатися не інакше як доповнення до змісту головного «Універсалу»¹⁴.

2. Повний текст григор'євського «Універсалу»

Історія зберегла в оригіналі повний текст «Універсалу» штабу отамана Григор'єва. Чимало істориків і мемуаристів, зокрема, В. Круть, П. Аршинов, В. Білаш та інші – повністю наводять його у своїх працях. Щоб у читачів сформувався конкретне уявлення про досліджуваний нами повстанський документ, ми порахували за потрібне теж надати його повністю у нашій статті, зберігаючи при цьому особливості його мови і стилістики

Народе український, народе змучений!

Жорстока війна з германською коаліцією і державами Антанти вирвала із твоїх сил кращих синів землі. Міжусобна війна, гетьманщина і петлюрівщина кращих синів твоїх загнали у могили та у в'язниці. Коли в тебе бракувало вже сили терпіти, ти, залишивши рало та станок, викопав із землі ржаву рушницю і пішов захищати своє право на землю і волю, але і тут політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість; замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, навдзвичайку і комісарів з московської обжорки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе, тобою воюють із зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це – на користь народню!

Працівник землі! Божий чоловік! Подивись на свої мозоляві руки і подивись навкруги: неправда, брехня і неправда. Ти – цар землі. Ти – кормилець світу. Але ж ти – раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селянин і робітник! Вас – дев'яносто два відсотки в Україні. А хто керує вами – всі ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки робітника і селянина. Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада Рад народу України!

Перед вами – нова боротьба. Борітеся – поборете!

Я, отаман Григор'єв і мій штаб – голови покладемо за права працюючого люду. Остання ставка. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам піддержку і тим спасете право своє. Ось вам мій наказ: у три дні мобілізуйте всіх, хто здатний носити зброю, і негайно займайте усі станції залізниць. На кожній станції поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село – формуйте отряди і ідіть на своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших отрядів по чотириста кращих бійців пошліть на Київ і по двісті – на Харків; коли є зброя – зі зброєю, коли нема зброї – пошліть з вилами, але наказ мій прохаю виконати – і перемога за нами. Все останнє я зроблю сам. Головний наш штаб – при моєму штабові. Тільки з вашою піддержкою ми доб'ємося права народів. Негайно організуйте владу народню. В кожному селі виберіть селянську Раду, в кожній волості – повітову Раду, в кожній губернії – губерніальну Раду. В Раду мають право бути вибраними представники всіх партій, що стоять на радянській платформі, і ті, хто називають себе безпартійними, але підтримують Радянську владу. В склад Рад можуть входити представники всіх національностей, пропорційно їх кількості на Україні, себто: для українців предоставляється в Раді вісімдесят відсотків місць, для євреїв – п'ять відсотків місць і для всіх інших національностей – п'ятнадцять відсотків місць. При такому розподіленні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народня.

Хай живе свобода друку, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професії, недоторканість особи, думки, оселі, переконань та релігії. Народ божий! Любіть один одного, не проливайте братерської крові. Забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владою чесноі праці. Хай загине всяке насильство і влада капіталу.

Залізничники! Пошта і телеграф! Ви змучились. Зрозумійте нас: перемога наша – перемога ваша. Народ український завоювань поза межами своєї землі не шукає, але своїм братам по праці, де б вони не були, завжди pomoже і іржавою рушницею, і останнім шматком хліба.

Уряд авантюриста Раковського просимо йти від нас і не насилувати волю народню. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його.

Я йду вперед, бо так вимагає народна совість. Резерв мій – ти, народе України, і від тебе залежить доля твоя.

Всякі вбивства без суду народнього, мародерства, безчинства, вторгнення у чужу оселю, незаконні реквізиції, агітація проти окремих національностей будуть присікатися на місці силою зброї. Порядок необхідний. Геть сваволю.

Своїми замісниками призначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання.

Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв,
Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Бондар, Павлов¹⁵

3. Григор'євський «Універсал» в історичній літературі

Варто зазначити, що вже під час військового функціонування григор'євського повстанського руху «Універсал» отамана Григор'єв став об'єктом різних інтерпретацій сучасників. Зокрема, безапеляційно охарактеризувавши григор'євське повстання як контрреволюційний та куркульський рух, більшовицькі публіцисти дали відповідну оцінку і головному ідейно-теоретичному документу так званої григор'євщини. Аналогічним чином він оцінювався практично в усіх працях радянських істориків¹⁶.

Підкреслимо, що подібні оцінки здебільшого не спиралися на більш-менш серйозний науковий аналіз відозви григор'євського штабу і являли типовий продукт політичної тенденційності і запрограмованості.

На жаль, григор'євський «Універсал» з якихось причин не став предметом дослідження також і в небільшовицькій історіографії. Взагалі кількість спроб послідовно розглянути григор'євський маніфест можна буквально порахувати по пальцях. Одним з таких винятків стала стаття радянського історика В.Т. Крутя « До питання про боротьбу проти григор'євщини на Україні». Додамо, що то була перша і разом з тим остання спроба аналізу «Універсалу» в радянській історіографії¹⁷.

Як і переважна більшість його колег-істориків, В.Т. Круть вважав «Універсал» контрреволюційним документом, який став виразником класових інтересів різних суспільних сил, що протистояли соціалістичній революції в Україні, – зокрема, дрібної сільської буржуазії – куркульства і чорносотенного офіцерства¹⁸. Автор статті про боротьбу з григор'євщиною охарактеризував «Універсал» як стовідсотково брехливий документ і зробив спробу довести цю свою думку, виявляючи логічні протиріччя у його змісті. Зокрема, такі логічні «нестиковки» В.Т. Круть вбачав між проголошеним курсом на шанобливе ставлення до національних меншин і фактичною агітацією «Універсалу» за вороже ставлення до росіян та євреїв, між обіцянкою створити в Україні справді демократичний суспільний лад і пропозицією надати євреям лише 5% місць в органах нової державної влади, між зобов'язанням розбудувати справжню Радянську владу і наказом призначити в усі населені пункти повновладних отаманських комісарів, між спробою підняти населення України на повномасштабну боротьбу проти влади комуністів і закликом «не проливати братерської крові». Крім того, історик був переконаний, що існувала ціла низка кричучих протиріч між конкретними положеннями відозви і реальними суспільними порядками, які виникли внаслідок ліквідації григор'євцями більшовицької влади у багатьох населених пунктах України, – зокрема, між обіцянкою запровадити справжню Радянську владу і реально існуючою отаманською диктатурою, між шанобливим

ставленням до національних меншин України і жахливими єврейськими погромами, між дотриманням основних норм правопорядку і масовими грабунками та вбивствами мирного населення України¹⁹.

Варто згадати ще одну, щоправда, не таку ґрунтовну спробу аналізу повстанського «Універсалу», яка була зроблена у викривальній щодо григор'євців відозві штабу іншого селянського ватажка – Нестора Махна, оприлюдненій під назвою «Хто такий Григор'єв?» у травні 1919 року, коли «батько» і його найближчі соратники у своїй більшості зайняли ворожу позицію щодо григор'євського збройного виступу²⁰. Підкреслимо, що як і комуністи, провідні махновці теж вважали контрреволюційним як григор'євське повстання проти більшовицької влади в цілому, так і ідейно-теоретичну платформу «григор'євщини». Як доказ справедливості такої оцінки, автори махновської відозви посилалися на заклик «Універсалу» до єврейських погромів, на спробу григор'євських повстанців розбити «єдиний революційний фронт» трудящих України і Росії і на фактичну допомогу підлеглих отамана різним контрреволюційним силам – петлюрівцям, полякам і денікінцям²¹. Так само, як про це пізніше писав більшовицький історик В. Круть, Нестор Махно і члени його штабу вважали, що Григор'єв насправді хотів запровадити не Радянську владу, а військову владу отаманських комісарів. Автори відозви «Хто такий Григор'єв?» теж сприймали як лицемірний заклик «Універсалу» до уникнення кровопролиття у той час, як отаман віддав наказ селянству України створювати збройні загони і надсилати їх на більшовицький фронт²².

При всій спільності негативних поглядів на «Універсал» В.Т. Крутя і махновських авторів в них є кілька суттєвих відмінностей. Зокрема, на відміну від статті більшовицького історика, махновська відозва «Хто такий Григор'єв?» ніяк не пов'язувала зміст «Універсалу» з інтересами конкретних соціальних груп українського населення – куркульством, поміщицтвом, контрреволюційним офіцерством та іншими. Більш того, провідні махновці фактично стверджували, що отаманський «Універсал» об'єднав навколо себе не куркульську меншість українського селянства, а переважну більшість хлібороб-

ського населення України. За версією Махна і його близьких однодумців, цей контрреволюційний похід мас українського селянства був у значній мірі обумовлений антиселянською політикою Комуністичної партії в Україні, яка була не меншим ворогом для народу України, ніж Григор'єв і григор'євці²³.

На відміну від більшовиків і махновців, сам отаман Григор'єв щиро вважав свій «Універсал» революційним і народним документом, який орієнтував населення України на скинення антинародної влади комуністів²⁴. Аналогічним чином розглядали і розглядають «Універсал» переважна більшість сучасних українських істориків і західних дослідників. Щоправда, ані сучасні дослідники України, ані їх західні колеги здебільшого не характеризують маніфест штабу Григор'єва як революційний та загальноселянський документ, однак своєю розповіддю як про саму «григор'євщину», так і про події, що їй передували, фактично підводять читацьку аудиторію саме до такого висновку²⁵.

Зазначимо також, що в останній час з'явилися роботи, автори яких у своїх поглядах на «Універсал» займають середнє, проміжне місце між радянськими істориками, з одного боку, і сучасними українськими та західними дослідниками – з другого. Зокрема, вони відкидають «класичну» думку радянських історіографів про те, що відозва отаманського штабу відбивала інтереси куркульської меншості українського села, але одночасно не приймають також і уявлення про те, що «Універсал» відбивав інтереси всього хліборобського населення України. Зокрема, у нашій монографії «Повстанці отамана Григор'єва» ми зробили висновок, що «Універсал» відбивав інтереси частини українських бідняків та середняків, не маючи практично нічого спільного з інтересами українських куркулів²⁶. Крім цього, ми здебільшого поділяємо думку різних авторів про наявність як логічних протиріч у змісті головного ідейно-теоретичного документу григор'євського повстанського руху, так і досить явних розходжень між теорією і конкретно-історичною практикою «григор'євщини»²⁷.

Зміст, викладений нами вище, дозволяє зробити висновок, що в історичній літературі існує чотири різні точки зору на соціально-політичну суть григор'євського «Універсалу»: 1) радян-

ська («Універсал» був контрреволюційним документом і маніфестом меншості населення України – куркульства і контрреволюційного офіцерства): 2) махновська («Універсал» був контрреволюційним документом, який, однак, підтримувався широкими селянськими масами України): 3) точка зору переважної більшості сучасних українських і західних дослідників («Універсал» був революційним і загальноселянським маніфестом); 4) точка зору меншості сучасних українських дослідників («Універсал» відбивав інтереси не усього селянства України, а тільки селян-середняків і частково – селян-бідняків). У наступному розділі, крім інших питань, ми спробуємо з'ясувати, який саме з вищезгаданих поглядів відповідає історичній правді.

4. Соціально-політична суть григор'євського «Універсалу»

Весь зміст «Універсалу» штаба отамана Григор'єва можна умовно поділити на три складові частини: 1) загальна характеристика гетьманської, уенерівської і більшовицької держав; 2) тип нової держави, який мав бути розбудований після народної перемоги над більшовицьким режимом; 3) тактика досягнення перемоги над більшовиками;

Всі три вищезгадані держави, що виникли в Україні впродовж 1918–1919 років, автори «Універсалу» характеризували відверто негативно як по суті антинародні утворення, що протистояли більшості населення України. Такий погляд можна вважати у значній мірі справедливим, бо значна частина українського населення була незадоволена і гетьманською владою з її реставрацією поміщицького землеволодіння, і владою Української Народної Республіки з її гальмуванням важливих суспільних реформ, і владою більшовиків з її грабіжницькою продрозкладкою і насильницьким насадженням радгоспів.

Цим державним утворенням отаман Григор'єв і його близькі одностайно протиставили інший тип держави, визначною рисою якої мала стати «влада народна». То мала бути незалежна українська радянська держава з владою Рад на усіх рівнях – сільському, волосному, губерніальному і всеукраїнському. Вищою виконавчою інстанцією мав стати український радян-

ський уряд, обраний на Всеукраїнському з'їзді Рад. Сама нова влада, за «Універсалом», мала бути багатопартійною, причому у державних органах мали працювати тільки ті особи, які стояли на радянській платформі. Інакше кажучи, у суспільстві і державі мала бути запроваджена «ліва», соціалістична багатопартійність – ефективний засіб проти монополізації державного життя з боку будь-якої партії і будь-якої політичної сили взагалі. Подібні положення «Універсалу» переконливо спростовують твердження деяких наших колег про те, що григор'євський рух був анархічним рухом, спрямованим на ліквідацію будь-якої держави взагалі²⁸.

Підкреслимо, що, висловлюючи такі думки, «Універсал» безумовно вийшов за своїм значенням і за межі повстання військ отамана Григор'єва, і за межі повстанської боротьби на Півдні України у цілому. Його зміст відповідав смислу боротьби переважної більшості українських селянських повстанців, які боролися саме за незалежну Радянську Україну і за можливість хлібороба вільно, без усяких обмежень, примусів і експлуатації вільно працювати на своїй землі. Щоправда, як ми вже зазначали, він викликав рішучі заперечення з боку махновців, однак їх позиція була у цьому питанні винятком.

Разом з тим «Універсал» запроваджував суттєві обмеження на участь національних меншин у державному управлінні, яким «Універсал» надавав лише 20% місць у органах державної влади. То без перебільшення була явна дискримінація національних меншин України, яка виразно суперечила в цілому демократичним засадам цього документа і дала його опонентам вагомі підстави для критики політики григор'євського руху в національному питанні.

Автори «Універсалу» не приховували, що роблять головну ставку на військове розв'язання питання про владу. Разом з тим нам уявляється надто вже пристрасною критика керівників григор'євського руху за те, що вони начебто прагнули підмінити демократичну Радянську владу військовою владою комісарів. Насправді ж в «Універсали» йшла мова про два типи суспільної влади – громадянську і військову, які в жодному випадку не слід протиставляти. Військова влада в Україні мала існувати, допоки

не був до кінця зламаний опір комуністів та їх союзників. Після цього влада військових мала зникнути, поступившись місцем органам Радянської влади.

Набагато більш обґрунтованою нам уявляється критика отамана Григор'єва з боку більшовиків і махновців за те, що він, піднявши українців на масову боротьбу з комуністами, закликав до «непролиття братерської крові». Адже у ситуації, коли зіткнення повстанських і червоноармійських частин стало неминучим, подібний заклик був без перебільшення наївним та утопічним.

Крім іншого, звертає на себе увагу ще одна характерна деталь. У своєму маніфесті отаман Григор'єв закликав піднятися на боротьбу з ворогами-комуністами весь український народ і до того ж оголосив свій штаб головним штабом повстанців України. Цим він, безумовно, позиціонував себе як керівник усієї антибільшовицької боротьби в Україні, в чому знайшло свій вираз природне тяжіння до об'єднання усіх повстанських сил, яке, на жаль, на цей раз (як і у попередні історичні періоди) теж не відбулося.

При відповіді на досить складне питання про те, чиї саме інтереси відбивав зміст «Універсалу», ми виходили з того, що на момент його проголошення населення України було поділене на досить велику кількість різних суспільних груп і що як наслідок свого різного положення в суспільстві не тільки ці групи, а й нерідко – їх різні сегменти по-різному поставились до висловлених в «Універсалі» ідей. Досить співчутливо сприйняли їх середняки, і особливо – їх найбільш заможна частина. З одного боку, в 1919 році український середняк здебільшого нічого не отримав від більшовицької влади (ані в смислі землі, ані в смислі продуктів), і, по-друге на нього в повній мірі ліг увесь тягар продрозверстки. Таке ж співчутливе ставлення до «Універсалу» виявила і та частина селян-бідняків, яка не зуміла за більшовиків збільшити розмір своєї земельної ділянки, в чому їм завадило примусове створення великих радгоспів. Щоправда, інша частина біднішого селянства, яка отримала від комуністів землю у зрівняльний поділ і до того ж – певний «процент» від здійснення продрозверстки, поставилась до григор'євського

маніфесту індиферентно і навіть – негативно, про що переконливо свідчить багато фактів боротьби бідняцьких загонів проти повстанської армії отамана²⁹. Крім того, з певних причин відозва отамана Григор'єва не стала ідейним прапором і більшості українських селян-куркулів. Сам український куркуль здебільшого тяжів до сильної консервативної влади на кшталт гетьманської, а ліворадикальні програми більшовиків та григор'євців природно розглядав як загрозу своїм економічним позиціям³⁰. Ще у більшій мірі це стосувалося офіцерів-чорносотенців, які були у своїй масі симпатиками дореволюційного аграрного ладу. Отже, справжню підтримку зміст «Універсалу» отримав з боку більшості українських селян-середняків, а також – частини селян-бідняків.

Звичайно, у нашій статті ми не можемо обійти і важливе питання про те, яким саме політичним документом (революційним чи контрреволюційним) був григор'євський «Універсал». На наш погляд, відповісти на це питання однозначно неможливо, бо його зміст містив як революційні, так і контрреволюційні положення. Скажімо, ідея створення справжньої і багатопартійної Радянської влади була безумовно ідеєю революційною, бо вона мала прийти на місце більшовицької диктатури, яка стала гальмом на шляху розвитку аграрної України. А от ідея низького виборчого цензу для євреїв була ідеєю контрреволюційною, бо на практиці повертала єврейство України до того нерівноправного положення, яке існувало до 1917 року. Сам же заклик «Універсалу» до народної боротьби проти більшовиків був і революційним, і контрреволюційним одночасно, тому що, крім іншого, ця боротьба означала фактичну підтримку різним антирадянським силам, – зокрема, петлюрівцям і денікінцям. Всі ці факти наочно демонструють справедливість відомої марксистської тези про неоднозначність і суперечливість політичної ролі дрібного буржуа – селянина – у революційних подіях різних часів.

5. Ідейно-теоретична платформа і конкретно-історична практика григор'євського повстанського руху

Історичний досвід свідчить, що далеко не завжди політичним рухом вдається повністю реалізувати свої програмні положення. Яскравим прикладом цього може бути і григор'євський повстанський рух. Абсолютна більшість програмних положень григор'євського повстанства, висловлених у проаналізованому нами «Універсалі», не була втілена в життя.

У цьому відношенні слід визнати як історично достовірну відповідну думку чисельних противників і критиків «григор'євщини». Можна на нашу думку, навіть стверджувати, що під час антибільшовицького григор'євського виступу відбулася практична ревізія змісту «Універсалу», що знайшло свій вираз у такому:

- замість демократичної і народної радянської влади на захоплених григор'євцями територіях виникла терористична диктатура отамана і його близьких спільників³¹;
- замість шанобливого ставлення до національних меншин і, зокрема, до осіб єврейської мало місце масове і системне знищення євреїв³²;
- замість послідовного запровадження норм правопорядку нормою дня стало беззаконня, яке знайшло свій вираз у вбивствах і грабунках мирного населення;
- замість рішучого покарання осіб, винних у різних безчинствах, мали місце безкарність і навіть їх заохочення до протиправних дій;
- замість забезпечення свободи розвитку селянського господарства мало місце та ж сама продрозкладка, яка замість комуністів здійснювалася вже самими григор'євцями³³.

Все це свідчить, що григор'євський повстанський рух, виявивши здатність до вирішення багатьох військових завдань, виявився внаслідок низки причин нездатним створити нове і задовільне для населення України суспільство, засади якого були викладені у повстанському «Універсалі».

Висновки

«Універсал» штабу отамана Григор'єва був написаний і оприлюднений 8 травня 1919 року. Його авторами слід вважати самого отамана Нечипора Григор'єва, політичні погляди якого склали основу цього маніфесту, і його ад'ютанта Клима Борзих, який надав «Універсалу» завершеної, хоча і далеко не бездоганної літературної форми. Відсутність підписів провідних воєначальників Григор'єва під цим документом слід пояснювати невпевненістю самого отамана в їхній політичній підтримці і, відповідно, його бажанням поставити своїх близьких соратників перед самим фактом повстання проти більшовиків.

«Універсал» штабу отамана Григор'єва, будучи досить невеликим за своїм реальним обсягом документом, являв собою серйозну ідейно-політичну платформу григор'євського повстанського руху, в якому були досить чітко викладені мета повстанської боротьби, її цілі і засоби. Головною метою так званої григор'євщини було створення незалежної української радянської держави і запровадження широкої багатопартійності для «лівих» політичних партій, що унеможливило будь-яку монополізацію державного життя України. Ідеї «Універсалу» були співзвучними з політичною позицією переважної більшості антибільшовицьких повстанських рухів, які діяли в Україні в той час.

У свій час при визначенні соціальної бази «Універсалу» помилялися як політичні противники, так і політичні симпатичні «григор'євщини». Було б помилково тлумачити його як куркульський документ, але водночас було б невірно інтерпретувати його як політичний прапор усього українського селянства. «Універсал» відбивав реальні інтереси українських селян-середняків і частини українських селян-бідняків, які не прийняли аграрну політику комуністів в Україні в 1919 році. Крім того, ми вважаємо невдалими і помилковими спроби однозначної політичної оцінки «Універсалу», зміст якого містив як революційні, так і контрреволюційні положення, в чому знайшло своє яскраве втілення політично неоднозначна роль українського селянства в подіях громадянської війни в Україні 1917–1921 років.

Сталося так, що здебільшого положення «Універсалу» не були втілені у життя, і сам цей програмний документ залишився не більш ніж ідейно-теоретичною платформою одного з селянських повстанських рухів, які діяли на українській землі в період громадянської війни 1917–1921 років. Разом з тим причини, які обумовили цей цілком очевидний факт з історії григор'євського повстанського руху, все ще чекають на свого дослідника.

¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – С. 132.

² Див., наприклад Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – С. 191.

³ Горак В.С. Історія українського повстанського руху на чолі з отаманом Н.О. Григор'євим (серпень 1918 – серпень 1919 років) (неопублікована монографія). – С.188.

⁴ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno (1918–1921). An aspect of the Ukrainian Revolution. – Seattle London. – 1977. – P. 170.

⁵ Тютюнник Ю.О. Невідома автобіографія // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Київ, 1997. – № 1–2. – С. 44.

⁶ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. – Москва, Ленинград, 1929–1933. – Т. 4. – С. 202–208.

⁷ Борзых К. Истинное лицо атамана Григорьева // Лидский В. Русский сизмизм (электронные ресурсы)

⁸ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – С. 100.

⁹ Антонов-Овсеєнко В.А. Указ. соч. – Т. 4. – С. 202.

¹⁰ Борзых К. Указ. соч. (электронные ресурсы).

¹¹ Тютюнник Ю.О. Вказ. праця. – С. 44.

¹² Козельський В. Шлях зрадництва і авантюр (петлюрівське повстатство). – Харків, 1927. – С. 16.

¹³ Paliy M. Op. cit. – P. 170.

¹⁴ Див.: Григорьевская авантюра // Летопись революции. – 1923. – № 3.

¹⁵ ЦДАВО. – 1429. – Оп. 1. – С. 1, арк. 35–36.

¹⁶ Див.: Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С. 222.

¹⁷ Круть В.Т. До питання про боротьбу проти григор'євщини на Україні. – Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 142–145.

¹⁸ Там само. – С. 142.

¹⁹ Там само. – С. 142–145.

²⁰ Adams A.E. Bolsheviks in the Ukraine. The second campaign 1918–1919. – Heaven and London, 1963. – P. 323–324.

²¹ Ibid – P. 323–324.

²² Ibid. – P. 323–324.

²³ Ibid. – P. 324–325.

²⁴ Антонов-Овсенко В.А. Указ. соч. – Т. 4. – С. 202–208.

²⁵ Див.: Нагаєвський І. Вказ. праця. – С. 191–192; Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – Київ, 1991. – С. 140–142.

²⁶ Горак В. Вказ. праця. – С. 136–137.

²⁷ Там само. – С. 138–130.

²⁸ Див.: Adams A. The Great Ukrainian Jackreriue // Ukraine 1917–1921. A study in Revolution. – Cambridge – Massachusetts, 1977. – P. 262.

²⁹ Горак В. Вказ. праця. – С. 172–173.

³⁰ Нагаєвський І. Вказ. праця. – С. 130.

³¹ ЦДАВО. – Ф. 1738. – Оп. 1. – С. 95. – Ч. 2. – Арк. 182; Ч. 3к. – Арк. 349; Ч. 1. – Арк. 45.

³² Горак В. Вказ. праця. – С. 146, 148, 150–152, 154.

³³ Борьба за власть Советов на Елисаветградщине (1917–1920). Сб. документов и материалов. – Кировоград, 1956. – С. 158.